

Jezus en de vijfde evangelist

Fik Meijer

Jezus
en de vijfde
evangelist

Athenaeum—Polak & Van Gennepe
Amsterdam 2015

Copyright © 2015 Fik Meijer /
Athenaeum—Polak & Van Gennep,
Spui 10, 1012 WZ Amsterdam

Omslag Anneke Germers
Omslagbeeld © Getty Images/Jill Fromer
Foto auteur © Erik van 't Woud
Boekverzorging Perfect Service

ISBN 978 90 253 00371
NUR 683
www.uitgeverijatheneum.nl

INHOUD

CHRONOLOGIE 9

KAARTEN 12

Het oostelijke Middellandse Zeegebied

Palestina

INLEIDING 15

DEEL EEN: DE WERELD VAN FLAVIUS JOSEPHUS 19

EEN OMSTREDEN SCHRIJVER 21

Wonderkind? 21

'Verraad' 25

Contemporaine geschiedenis 38

Oude Geschiedenis 41

Theocratische geschiedbeschouwing 45

POLITIEKE ACHTERGRONDEN 47

Vallen en opstaan 47

Religieus reveil 51

Ruzies onder de Makkabeeën 62

Romeinen in de tempel 66

Opkomst van Herodes 69

In dienst van Rome 73

Herodes' erfgenamen 77

Aanloop naar de opstand 83

Opstand 91

Masada 98

Fiscus Judaicus 103

Jochanan ben Zakkaj en Flavius Josephus 106

GELOVEN EN DENKEN 108

Exegeten: de Farizeeën 109

Alleen de Tora: de Sadduceeën 110

Een bijzondere levenswijze: de Essenen 111

De 'Vierde Filosofie': de Zeloten 114

DE ZICHTBARE WERELD 118

Een riskant project: de tempel 122

De keerzijde: armoede 124

Banditisme 129

Ezekias 130

Judas, Simon en Athronges 131

Messiassen en profeten 133

Interpretatio Christiana 144

DEEL TWEE: JEZUS IN DE WERELD VAN JOSEPHUS 149

DE BRONNEN 151

Eerste verkenning 151

De evangeliën 154

Terug naar Josephus: het Testimonium Flavianum 158

Tacitus, Suetonius en Plinius 161

HET BEGIN 164

Het jaar van Jezus' geboorte 164

Betlehem 166

Geboorteverhalen 169

Vergilius, Jezus en Augustus 172

De vlucht naar Egypte 177

Jezus in de tempel 180

Arm in Nazaret? 183

Familie 185

Johannes de Doper 188

EEN MISSIE 195

Beproevingen in de woestijn 195

De eerste volgelingen 199

De twaalfleerlingen 202

Vrouwen – Maria van Magdala	209
De eerste dagen	212
JESUS' WERKWIJZE: WONDEREN EN PARABELS	215
Wonderen en wonderdoeners	215
Exorcisme	226
Andere exorcisten	228
Spreken in gelijkenissen	230
EEN KONINKRIJK OP AARDE	233
HET BEGIN VAN HET EINDE	242
Ommekeer	243
Herbezinning	247
GLORIE, FIASCO EN TRIOMF	250
Een ezel en palmtakken	250
Het 'schoonvegen' van de tempel	256
Motieven van een verrader	259
Een laatste maaltijd	261
Geweld in Getsemane	263
In het huis van Kajafas	266
Barabbas	268
De weg naar Golgota	273
Kruisdood	279
Graflegging	283
Legenden, feiten en fictie	286
Opstanding	289
De verschijning aan Paulus	296
Jakobus, de broer van Jezus	300
De opgestane Christus	306
Josephus tot slot	310
STAMBOMEN	314
Stamboom van de Makkabeeën	314
Familie van Herodes	315
BIBLIOGRAFIE	316
NOTEN	321
REGISTER VAN TEKSTEN	333
NAMENREGISTER	341

In die tijd leefde Jezus, een wijs man voor zover het geoorloofd is hem een man te noemen. Hij verrichtte namelijk daden die onmogelijk geacht werden, en hij was leermeester van mensen die met vreugde de waarheid tot zich namen. En veel Joden alsook velen van de Grieken bracht hij tot zich. Hij was de Christus. Ook nadat Pilatus hem op aanwijzing van de eerste mannen bij ons de straf van het kruis had opgelegd, gaven zij die het eerst in liefde waren gaan leven niet op. Hij was namelijk aan hen verschenen op de derde dag, opnieuw levend. De goddelijke profeten hadden die dingen en ontelbare andere wonderbaarlijke dingen over hem gezegd. Tot op de dag van vandaag is de naar hem genoemde groep van de Christenen niet verdwenen.

– Flavius Josephus, Oude Geschiedenis van de Joden 18,63-64

CHRONOLOGIE

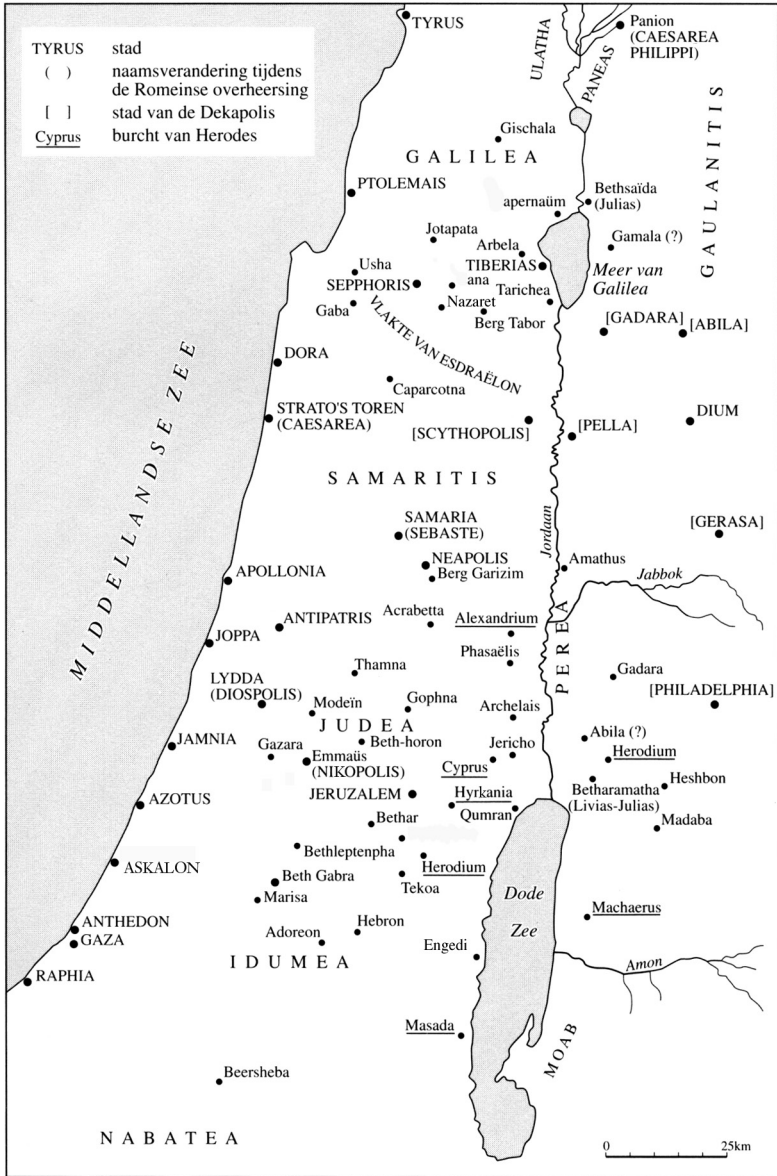
- 597 v.Chr. Eerste beleg en verovering van Jeruzalem
- 587-586 Tweede verovering van Jeruzalem; verwoesting van de tempel; deportatie naar Babylon
- 538 De Perzische koning Cyrus neemt Babylon in
- 536 Terugkeer van een aantal Joden naar Jeruzalem
- 516 Inwijding van de nieuwe tempel
- 332 Alexander de Grote verovert Palestina
- 323-198 Palestina onder het bestuur van de Ptolemeeën
- 198 Antiochus III verslaat Ptolemaeus IV; Palestina onder het bestuur van de Seleuciden
- 168 Antiochus IV neemt Jeruzalem in
- 167 Ontheiliging van de tempel; begin van de opstand van de Makkabeeën
- 166-142 Strijd van de Makkabeeën voor volledig zelfbestuur
- 164 Inwijding van de tempel; Judas Makkabaeus hogepriester
- 142-37 Tijdvak van de Makkabeeën (Hasmoneeën)
- 63 Pompeius verovert Jeruzalem en betreedt de tempel
- ca. 45 Opstandelingenleider Ezekias
- 40 Herodes in Rome tot koning benoemd
- 37 Herodes neemt Jeruzalem in
- 31 Octavianus wint Slag bij Actium en wordt als Augustus alleenheerser van het Romeinse rijk
- 23 Wederopbouw van de tempel in Jeruzalem
- ca. 4 v.Chr. Geboorte van Jezus; dood van Herodes; zijn rijk opgedeeld onder zijn zoons Archelaüs, Philippus en Herodes Antipas
- 4-2 v.Chr. Opstandelingenleiders Judas, Simon en Athronges

6 n.Chr.	Archelaüs afgezet; Coponius prefect van Judea; verzet van Judas de Galileeër en Sadok tegen volkstelling
ca. 8	Optreden van Jezus in de Tempel
14-37	Keizer Tiberius
26-36	Pontius Pilatus prefect van Judea
ca. 28-29	Dood van Johannes de Doper; Jezus treedt in de openbaarheid
ca. 30	Dood van Jezus
34	Dood van Philippus, de zoon van Herodes
36	De profeet uit Samaria
37-41	Keizer Caligula
37-ca. 100	Flavius Josephus
na 39	Dood van Herodes Antipas
41-54	Keizer Claudius
41-44	Agrippa I koning van het voormalige rijk van Herodes
44-66	Judea, Samaria en een deel van Galilea onder het gezag van Romeinse procuratoren
44-46	Procurator Fadus
45	'Profeet' Theudas
48-52	Procurator Cumanus
ca. 50	Brieven van Paulus
52-59	Procurator Felix
54-68	Keizer Nero
56	De Egyptische profeet
60-62	Procurator Festus
62-64	Procurator Albinus
62	Dood van Jakobus, de broer van Jezus
62-69	Jezus, de zoon van Ananias, voorspelt de ondergang van Jeruzalem
64-66	Procurator Florus
66-74	Joodse opstand
66	'Messias' Menachem
67	Val van Jotapata; 'verraad' van Josephus
68-70	'Messias' Simon, de zoon van Giora
69-79	Keizer Vespasianus

- 70 Val van Jeruzalem; verwoesting van de tempel; evangelie van Marcus
- 74 Inname van Masada
- 79 Josephus voltooit De Joodse Oorlog
- 79-81 Keizer Titus
- ca. 80-90 Evangeliën van Matteüs en Lucas
- 81-96 keizer Domitianus
- 94 Josephus voltooit De Oude Geschiedenis van de Joden
- ca. 100 Evangelie van Johannes

Het oostelijke Middellandsche Zeegebied

Palestina

INLEIDING

Jezus en de vijfde evangelist bestaat uit twee delen. In het eerste is de historicus Flavius Josephus mijn gids bij de beschrijving van de politieke, maatschappelijke en religieuze geschiedenis van Judea en Galilea. Ik begin met een globaal historisch overzicht vanaf de opstand van de Makkabeeën kort na 170 v.Chr. tot de verwoesting van de tempel van Jeruzalem in 70. Vervolgens beschrijf ik de complexe wereld van Judea en Galilea in de eerste eeuw. De tegenstellingen tussen de zichtbare rijkdom die de schitterende bouwwerken van de megalomane koning Herodes en zijn zoons uitstraalden en de grote armoede van veel Joden in de steden, en vooral ook op het platteland als gevolg van het repressieve belastingsysteem, waren immens. Verscheidene figuren met uiteenlopende overtuigingen wierpen zich op als leider van het verzet. Sommigen gedroegen zich als koning, anderen werden als messias aangesproken of deden zich voor als profeet. Ik volg hun paden en probeer erachter te komen hoe zij erin slaagden het verzet in een niet alleen politiek en sociaal maar ook religieus verdeeld land vorm te geven.

In deel twee ga ik na hoe Jezus leefde en zich bewoog in die door Josephus beschreven conflictueuze wereld. Ik leg de informatie over hem in de evangeliën naast het verhaal van Josephus over de samenleving en de personen die zich eveneens voordeden als profeet of als zodanig werden aangesproken. Jezus' boodschap en voorspellingen, waarvan hij kon vermoeden dat die bij velen, zowel Joden als Romeinen, op verzet zouden stuiten, komen aan de orde in de context van de uitlatingen van eerdere, door Josephus beschreven predikers. Zo komt Jezus naar voren als een man die een authentiek antwoord probeerde te vinden op de talloze problemen waarmee de samenleving van zijn tijd te kampen had.

Ik wil, kortom, een poging doen Jezus' leven te beschrijven in de turbulente samenleving van Judea en Galilea, die in de teksten van Josephus veel zichtbaarder is dan in de evangeliën. Ik wil proberen Jezus en zijn volgelingen een plaats te geven in de door de Romeinen beheerste en door talloze oproeren geplaagde Joodse wereld van zijn tijd.

De reden dat ik dit boek heb geschreven is mijn opgelaaide belangstelling voor Flavius Josephus. In het laatste decennium van de twintigste eeuw heb ik mij samen met Marinus Wes zes jaar lang ondergedompeld in zijn omvangrijke oeuvre. We vertaalden al zijn geschriften uit het Grieks, in totaal zo'n 2500 bladzijden. Die werden gepubliceerd in vijf kloeke delen, alle voorzien van uitgebreide historische inleidingen, merendeels geschreven door mijn in 2008 overleden collega-vertaler. Hij en ik hebben heel vaak over Josephus gediscussieerd en waren het erover eens dat Josephus de enige auteur is die de wereld van de Joden en de Romeinen in de eerste eeuw in samenhang heeft beschreven. Hij kende die complexe wereld als geen ander: hij was in Jeruzalem geboren, raakte persoonlijk betrokken bij de ongelijke strijd tussen de Joden en de Romeinen en woonde de laatste dertig jaar van zijn leven in Rome.

De afgelopen jaren heb ik onze vertaling herlezen. Het werd mij daarbij steeds duidelijker dat Josephus informatie biedt die in de teksten van de vier canonieke evangeliën zo niet wordt gemist. Als we voor Palestina ten tijde van de Romeinse bezetting uitsluitend aangewezen waren op wat daarover in de evangeliën of in de latere christelijke geschriften staat, zouden we een onvolledig en soms zelfs vertekend beeld krijgen. De evangeliën zijn natuurlijk niet direct bedoeld als geschiedschrijving, maar in de praktijk werden en worden ze wel degelijk als zodanig beschouwd. In dat opzicht stellen ze echter teleur. Ze bieden de lezers niet de noodzakelijke context. Die is wél te vinden bij Josephus. Hij verschaft de nodige achtergrondinformatie, waardoor de leefwereld van Jezus en zijn volgelingen beter te begrijpen is.

Aan de hand van Josephus wil ik de lezer meenemen naar Galilea en Judea, waar Jezus zijn boodschap verkondigde. Hoewel Josephus over Jezus weinig te melden heeft (zijn 'getuigenis' over hem, het *Testimonium Flavianum*, heb ik als motto gekozen en zal uitgebreid ter sprake komen), kan dankzij zijn informatie over land en volk van Israël Jezus'

optreden wel beter worden ingebed in de maatschappelijke en religieuze ontwikkelingen van de eerste eeuw.

Dit boek heeft als titel *Jezus en de vijfde evangelist*. Die aanduiding voor Josephus heb ik niet zelf bedacht. Marinus Wes vond die bij Jean Hardouin (1646-1729), een Franse jezuïet die vooral bekend is geworden als de bedenker van allerlei controversiële theorieën. Maar zijn uitspraak dat Flavius Josephus het vijfde evangelie van de protestanten heeft geschreven¹ is een schot in de roos. Josephus was onder protestanten mateloos populair. We hoeven daarvoor alleen maar te kijken naar de reeks vertalingen van zijn werk vanaf de vijftiende eeuw. In ons land verscheen de eerste (onvolledige) vertaling in 1482, slechts vijf jaar nadat het Oude Testament voor het eerst in druk was verschenen. In de volgende 250 jaar kwamen er in Nederland geregeld nieuwe vertalingen uit, zo groot was Josephus' populariteit. Er wordt wel beweerd dat in elk huis van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vooral drie boeken werden gelezen of voorgelezen: de Bijbel, de verzamelde werken van Jacob Cats en de geschriften van Flavius Josephus.

De spelling van de eigennamen is die van De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Ik schrijf dus Korinte en niet Corinthe, Makkabeeën en niet Maccabeeën, en Jakobus in plaats van Jacobus. Een uitzondering heb ik gemaakt voor de eigennamen die in de oude spelling beginnen met Ph. De reden daarvoor is dat de naam van de geschiedschrijver Flavius Josephus mij zo vertrouwd is (hij siert ook in die spelling de titelpagina's van zijn door Marinus Wes en mij vertaald werk) dat ik het niet wenselijk, ja zelfs enigszins vervreemdend vond om nu een andere spelling te volgen. Om enigszins consequent te zijn schrijf ik dan ook Philippus en niet Filippus.

Ik heb met veel mensen over mijn benadering van Jezus gesproken, het meest met mijn uitgever Frits van der Meij en mijn redacteur Rob Zweedijk. Zij hebben het manuscript in verschillende fasen meegelezen en mij van vele goede adviezen voorzien. Bij de samenstelling van het kleurenkatern heb ik veel steun gehad van de kunsthistorica Christianne Niesten. Zij wees mij ook de weg naar de kleurenafbeeldingen op de prachtige website Bijbelencultuur.nl.

DEEL EEN

DE WERELD VAN FLAVIUS JOSEPHUS

EEN OMSTREDEN SCHRIJVER

Als het werk van een geschiedschrijver je zes jaar lang dag in dag uit heeft beziggehouden, denk je dat je hem een beetje kent. Dat geldt zeker als het gaat om een auteur die zich over alles en nog wat uitlaat en er niet voor terugdeinst het nodige van zichzelf prijs te geven. Bij Flavius Josephus is dat in extreme mate het geval. Hij schrijft even gemakkelijk over politieke, culturele en religieuze kwesties als over zijn persoonlijk leven, dat hij onderdeel maakt van de geschiedenis die hij beschrijft. Nergens neemt hij een blad voor de mond, zelfs niet als hij zich laat voorstaan op bijzondere prestaties of zich wil verdedigen tegen aantijgingen van ‘persoonlijke vijanden’.

Laten we bij het begin beginnen. Flavius Josephus werd geboren in 37 n.Chr., het jaar waarin de grillige Caligula in Rome tot keizer werd uitgeroepen, vijf tot zeven jaar na de kruisdood van Jezus. De situatie in Judea, Galilea en Samaria was onrustig. Een jaar eerder had Pontius Pilatus zijn functie van stadhouder van Judea neergelegd. Hij was teruggekeerd naar Rome. Overal in het land was de onrust voelbaar. In Galilea was onder het regime van Herodes Antipas, de zoon van de veel bekendere Herodes de Grote, evenmin sprake van rust en stabiliteit. Er hoefde maar iets te gebeuren of het geweld zou zich een weg naar buiten banen.

Wonderkind?

Flavius Josephus kwam ter wereld in Jeruzalem. Zijn echte naam was Joseph Ben Mattias, Jozef de zoon van Mattias. Hij was trots op zichzelf en op zijn afkomst, bijna op het arrogante af. Hij liet geen gelegenheid onbenut om tegenover zijn medeburgers op te scheppen over het feit

dat hij tot de elite van Jeruzalem behoorde. Hij begint zijn ‘autobiografie’ *Uit mijn leven*, waarin hij zich verdedigt tegen enkele persoonlijke vijanden, die hem zijn dubieuze optreden in de opstand van de Joden verwijten, met de woorden:

Ik ben van niet onaanzienlijke afkomst, want ik stam uit een oud priestergeslacht. Ieder volk heeft zijn eigen criterium voor een edele geboorte, bij ons is de verbondenheid met het priesterschap het zekere bewijs van een eervolle afstamming. Mijn voorouders waren geen gewone priesters. Zij voerden hun afkomst terug tot de eerste van vierentwintig priesterafdelingen – op zichzelf al een zeer bijzondere onderscheiding – en daarin tot de meest vooraanstaande clan. Bovendien ben ik van moederszijde van koninklijke afkomst, want de nakomelingen van Asomonaeus, van wie zij afstamt, waren zeer lange tijd hogepriesters en koningen van ons volk.¹

Borstbeeld waarvan gedacht wordt dat het Flavius Josephus verbeeldt

Josephus vertelt vervolgens dat zijn vader in Jeruzalem alom respect afdwong vanwege zijn rechtvaardigheid. Over zichzelf spreekt hij eveneens in lovende termen: hij was intelligent, beschikte over een uitstekend geheugen en werd in zijn puberteit al geprezen om zijn kennis. Voortdurend kwamen de hogepriester en de notabelen van de stad hem raadplegen over de interpretatie van de Joodse wetten. Zijn optreden, zoals hij er zelf over vertelt, doet een beetje denken aan dat van de twaalfjarige Jezus in de tempel te midden van de priesters en schriftgeleerden. Op zijn zestiende maakte Josephus studie van de drie belangrijkste filosofische en religieuze stromingen, de Farizeeën, de Sadduceeën en de Essenen (zie blz. 109). Hij geeft niet veel prijs over wat hij van hen heeft geleerd, maar echt tevreden over de opgedane ervaringen was hij niet. Zijn hart was vol twijfel over de ‘richting’ die hij moest volgen, en hij verliet het jachtige Jeruzalem om in de wildernis van de woestijn tot zichzelf te komen. Maar niet in volledige afzondering. Hij zocht het gezelschap van een zekere Bannus, bij wie hij drie jaar verbleef. Over deze raadselachtige figuur is verder niets bekend, maar uit de manier waarop Josephus hem beschrijft, als een kluizenaar in de woestijn die zijn lichaam bedekte met boomschors en bladeren, de vruchten der aarde tot zich nam en gewoon was zich overdag en ’s nachts te wassen met koud water omdat dat rein was, valt op te maken dat deze Bannus een zonderling was, die in uiterlijk en levenswijze doet denken aan Johannes de Doper. De naam Bannus betekent trouwens ook zoiets als doper.²

Josephus was negentien jaar toen hij zijn keuze maakte. Na zijn drie jaar durende verblijf in de woestijn lag het wellicht voor de hand dat hij zich zou aansluiten bij de groep waarvan de ideeën die van Bannus het dichtst benaderden, de Essenen, maar hun leefwijze in kleine gemeenschappen moet hem te beperkt zijn geweest. De eierzuchtige Josephus, overtuigd van zijn eigen kwaliteiten, streefde een politieke carrière na, en de Farizeeën boden hem daarvoor kansen. Of dat de doorslag heeft gegeven weten we niet: een toelichting voor zijn besluit om zich bij hen aan te sluiten ontbreekt. In zijn verdere leven betoont hij zich overigens niet steeds een aanhanger van hun denkbeelden. Herhaaldelijk uit hij kritiek op hun voormannen.

In het jaar 64, hij was toen zeventwintig jaar, was hij al zo hoog gestegen in de bestuurlijke hiërarchie dat hij als lid van een diplomatieke missie naar Rome werd gestuurd om de vrijlating te bepleiten van een aantal prominente Joden, die vijf jaar eerder op last van de Romeinse procurator Felix waren gearresteerd en naar Rome waren overgebracht om daar terecht te staan. Wat ze precies hadden misdaan vermeldt Josephus niet, maar gezien de politiek van repressie van Felix en zijn voorgangers is het aannemelijk dat ze waren opgepakt omdat ze in woord en daad hadden geprotesteerd tegen het Romeinse beleid.

Kort en op een merkwaardige manier doet Josephus verslag van de overtocht naar Rome. Hij geeft vooral zijn persoonlijke ervaringen veel ruimte. Hij voer mee op een groot schip met zeshonderd passagiers aan boord. Toen hij zijn belevenissen tijdens de overtocht jaren later op papier zette moet hij in een wel heel egocentrische stemming zijn geweest. Het schip lijdt schipbreuk en alle opvarenden komen in zee terecht. In één enkel zinnetje laat hij vervolgens weten dat er op dat moment iets opvallends gebeurt:

Bij het aanbreken van de dag verscheen er door Gods voorzienigheid een schip uit Cyrene. Ik en ongeveer tachtig anderen lieten de anderen achter ons en werden aan boord genomen.³

Over het lot van de overige opvarenden zwijgt Josephus. Het gaat hem om hém. Hij werd aan land gezet in Puteoli, een Romeinse havenstad niet ver van Napels, en reisde vandaar verder naar Rome. Dan volgt er weer een opvallende anekdote. Door een Joodse mimespeler, Aliturus, over wie hij verder geen mededelingen doet, werd hij geïntroduceerd bij de Romeinse keizer Nero en diens toenmalige vrouw Poppaea. Hij raakte bevriend met haar. Hoe innig hun vriendschap was vertelt hij niet. De lezer blijft zodoende in het ongewisse over de aard van hun relatie maar komt wel te weten dat hij dankzij haar de gevangenen vrij kreeg. Bij zijn vertrek overlaadde zij hem met geschenken.⁴

Of we dit verhaal helemaal serieus moeten nemen is maar de vraag. Josephus vertelt niets over het imago van Poppaea, die zich volgens de Romeinse geschiedschrijver Tacitus met list en bedrog omhoog had